

Déri Balázs

P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei — I.*

75 éve Anonymus (ál)történeti művének Biblia-használatával kapcsolatban Mészáros Ede¹ nagyobb, latin nyelvű tanulmányára²

Déri Balázs (Budapest) zenetudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára.

szokás hivatkozni. Első látásra nagy erudícióval készült tudományos munka. Abban a korszakban, amikor a bibliai idézetek és idézetnek nem is minősülő nyelvi elemek, utalások föltárására csak a memória, annak híján vagy annak erősítésére pedig a konkordancia volt az egyetlen eszköz, tehát jóval a digitális korszak előtt jó elvekre, intuícióra és türelemre volt szükség. Mészáros munkája csak a legutolsóról tanúskodik.³

A derék filológus egy rövid bevezető után a 2)–7) pontban (4–17. o.) nagyobb-részt egyes szituációkhoz keres párhuzamokat, mégpedig okosnak tűnő elgondolással elsősorban az Ótestamentum azon könyveiből (pl. Numeri, Józsué, Bírák, Királyok, Judit, Makkabeusok 1–2), amelyekben gyakoriak a harci cselekmények leírásai.⁴ A tanulmány végén (17–37. o.), a 8)–13) pontban elsősorban az esettan, a lexika, a szókapcsolatok, a mondatan, valamint a stilisztika köréből azon nyelvi jelenségeket kívánta föltárni, amelyek bibliai nyelvi hatásnak tűntek. Ezek jó része valóban hebraizmus, de sokszor a klasszikus latinban is közönséges jelenségek keverednek közékük.⁵

Ha Mészáros Ede módszerét és eredményeit felülvizsgálva nem az idézetnek minősülő szöveghelyeket, hanem a bibliai nyelvi hatás egészét akarnánk bemutatni, az a most rendelkezésre állónál jóval nagyobb terjedelmet igényelne, és nem is tartozik egy egyházzenei-liturgikai folyóirat érdeklődési körébe. A jelzett 8)–13) pont egy részében a szerző általában jó nyomon jár, de itt is már önmagában megtevesztő, hogy egy adott jelenséghez egy-két bibliai helyet

* A tanulmány az OTKA K 75457 „Az irodalmi nyilvánosság az antikvitásban” (vez. Déri Balázs) és K 78680 „Középkori pontifikálék Magyarországon” (vez. Földváry Miklós István) pályázatának keretében készült.

¹ 1940 és 1950 között a debreceni egyetemen a klasszika-filológia nyilvános rendes egyetemi tanára. Nevét leginkább egy máig használt ógörög nyelvtankönyv társszerzőjeként emlegetjük.

² *Qua ratione Anonymus Hungarus in conscribendis Gestis suis Sacra Scriptura usus sit* [Hogyan használta a Szentírást Gestája megalkotásában a magyar Anonymus]. M. Kir. Erzsébet-Tudományegyetem rectora, Quinque ecclesiis (Pécs) 1936. 38 p.

³ A tudós megszámlolta (37. o., 7. jz.): 1135 Anonymus-helyet vetett össze 635 Vulgata-hellyel.

⁴ A 4. pont a)–h) alpontjaiban a csatára való készüléstől kezdve a győzelmi lakomáig veti össze a jeleneteket.

⁵ Pl. a *consilium inire* 'tanácsot tart' Plautustól kezdve a klasszikus latinságon át folyamatosan és gyakran használt fordulat (*Thesaurus Linguae Latinae* IV, 447, 78sq.). Az *inuito consilio* szerkezet 15 gestai előfordulásának egybevetése bibliai helyekkel csak annyit mond, hogy mindkettő él vele, de a kettő kapcsolatára nézve semmi jelentősége nincs. Számos hasonló példát sorolhatnék.

idéz a tudós szerző, így a használónak nem föltétlenül világos, hogy csak erősen (és bizony: véletlenszerűen vagy tendenciózusan) válogatott példákat lát nyelvi jelenségek illusztrálására, nem pedig egy adott bibliai hely idézéséről vagy párhuzamáról van szó. Mészáros Ede nem tesz különbséget — természetesen a vulgáris latin kutatásának felfutása előtt vagyunk! — vulgáris latin, késői latin, tehát a latin nyelv belső fejlődésével magyarázható jelenségek, és kifejezett hebraizmusok között sem. (Az esetleges átfedésekről nem is szólva.) Pedig a bibliai (sémi) nyelvi hatás szempontjából csak az egyértelműen sémi elemeket kell figyelembe venni: azon jelenségeket, amelyek ugyan a középkori latin szövegek egy részében gyakran előfordulnak, azonban mivel nem általánosultak a középkori latinban mint sajátos nyelvváltozatban, mindvégig megőrizték zárványvoltukat, egyben azt a stilisztikai potenciáljukat, hogy biblikus színezetet adjanak egy középkori szövegnek.

A középkori latin pl. a klasszikushoz hasonlóan szabályszerűen az *ante* 'előtt' prepozíciót használja, az *ante faciem* (genitívusszal) mindig is biblikus-vallásos nyelvi hatást kelt. Éppúgy, mint a magyarban a „(valaki) színe előtt”. Ugyanígy Anonymusnál is az *a facie* + genitívus '(vki) színe előtt, (vki)től' összetett prepozíció (P.MAG. 185, 344, 354, 393)⁶ hebraizmus. Sémi nyelvi hatást tükröz az *in* prepozíció gyakori eszközhatározós értelmű használata is, pl. a bibliai frazeológia jellegzetes elemének számító *in ore gladii* 'karddal', szó szerint: 'kard szájával' (magyar fordításokban: 'kardélre' hány) szerkezetben (P.MAG. 344, 373, 385, 392). Az előbbi összetett prepozíciók megszámlálhatatlanul sokszor, de az *in ore gladii* is közel harmincszor fordul elő az Ószövetségben, elsősorban a történeti könyvekben. Egy filológiai apparátusban idézetként még ez utóbbi háromszavas kifejezést sem kell és szabad önmagában feltüntetni,⁷ csak ha a szöveggörnyezetben további szavak azonosak-hasonlóak. (Még a *percutio* és származékai sem elegendők magukban: mintegy hússzor ezekkel áll az *in ore gladii*). Hasonló eset a tej és méz (*lac et mel*) együttes emlegetése. Ez végső soron a „tejjel-mézzel folyó Kánaán” leírásából ered (Ex 3,8 és még 17–18 hely), ti. hogy Isten *terram lacte et melle manantem (fluentem)* ígér választott népének; legföljebb az „Ex 3,8 sim.” utalás javasolható a rögzült fordulatra.⁸ Határ eset az *ad imaginem et similitudinem* kifejezés az ember istenképűségére vonatkoztatva. Bár ez eredetileg bibliai (G 1,26),⁹ de a keresztény latin nyelv a konkrét igehely idézésének gesztusa nélkül használja.¹⁰

⁶ Mészáros Edéhez hasonlóan a könnyebb összevetés kedvéért Ladislaus JUHÁSZ [László] (megengedhetetlenül sok lapszussal éktelen) kiadásának mondatszámait tüntetem föl: *P. Magister, quondam Bele regis Hungarie notarius: Gesta Hungarorum*. Szeged 1932. (Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum, saec. XII–XIII.).

⁷ Mészáros Ede többször is megteszi (8, 17).

⁸ Mészáros (12) P.MAG 23-hoz Nm 13,28-et idézi, ám az az Anonymus parafrázálta Exordia Scythica szövegéből került bele, ld. DÉRI Balázs „«... Et pigmenta multa habebant.» Megjegyzések P. mester forrásainak néhány kérdéséhez”, *Magyar Könyvszemle* CV (1989) 223–236, különösen 228.

⁹ Gn 5,3-ban, Séth Ádámtól való nemzésére, ez a fordulat még egyszer előfordul.

¹⁰ Ma már világi szövegösszefüggésben is használjuk: „képére és hasonlatosságára”.

E néhány példa is megmutatja, hogy önmagában három vagy akár öt szó azonossága sem föltétlenül jelent idézetet (legföljebb egy bibliai eredetű szólást vagy fordulatot), még ha pontosan egymás mellett állnak is; hát még ha jellegtelen egybeesésekről, gyakori szavakról, szószerkezetekről, egy-két szavas hasonlóságokról van szó, mint Mészáros Edénél általában, vagy ha trükközéssel¹¹ hozzuk közelebb egymáshoz a megtévesztő azonosítás tárgyait. Ugyanakkor szótörmelékek vagy parafrázeált szavak, szinonimák is utalások lehetnek. Mechanikus szabályt tehát nem szabad fölállítani; nyilvánvalóan nagy a tapasztalat alapján való egyedi döntések szerepe. Szó szerinti idézettel vagy parafrázissal akkor számolhatunk, ha maga a szöveg jelzi ezt, vagy ha hosszabb szakaszon van egyezés —de mi is a *hosszabb*? Egy egyértelmű idézet viszont egyetlen, a környezetében előforduló szót is utalásnak minősíthet.

Mészáros Ede tanulmányának legkomolyabb elméleti tisztázatlansága azonban nem az előbbiekben ragadható meg, hanem abban, hogy egyrészt az érdeemes filológus úgy beszél a Sacra Scripturáról, mintha azonos lenne az ún. Vulgátával, pedig igaz ugyan, hogy a XIII. század elején már leginkább ezzel a szöveggel kell számolnunk, de patrisztikus szövegek (pl. a matutínium ebfajta olvasmányai) vagy liturgikus énektételek¹² igen sok alkalommal közvetítettek szövegváltozatokat a Vulgata előtti, régi latin fordításokból, melyeket korábban Italának neveztek és ma helyesebben *Vetus Latina* névvel illetünk. Úgy tűnik, hogy pl. a XI. század eleji Szent Gellért Bibliája ilyen változatokkal kontaminált szöveg volt, s tudni való az is, hogy a Vulgata az oly fontos Zsoltárok könyveként nem Jeromos „*iuxta Hebraeum*” fordítását adja, hanem egy régebbi változatot. (Emellett még egy harmadik is használatban volt.)¹³

Másrészt Mészáros Ede nem tisztázza a közvetítés lehetséges útjait a Biblia-szöveg és az adott középkori mű között. Nem is tud ilyenekről. Szerinte —úgy mond— a székesegyházi és káptalani iskolákban „elsősorban a Szentírást olvasták”, s hogy „az író egész műve megírásában elsősorban a Vulgátát tartotta szem előtt”.¹⁴ Vagyis P. Magister az általa leírni kívánt jelenetekhez közel álló bibliai szövegeket válogatta ki, s valamiképp azokat követte volna?

¹¹ Mészáros pl. (6) az „*elegerunt, ut ... magis vellent mori in bello, quam*” (P.MAG. 76) és „*magis volentes mori ... quam*” (P.MAG. 438) mondatföredékeket az „*elegerunt magis mori quam*” (1Mcc 1,65) szöveghellyel rokonítja. Csak épp azt nem veszi észre, hogy P.MAG. klasszikusan szerkeszti az *elegerunt* ige vonzatát (*ut*-os mellékmondat), nem pedig a bibliai infinitívusszal, és a bibliai helyen nyoma sincs az Anonymusnál a szokottabb *malo* helyett álló *magis volo* nem klasszikus nyelvi megoldásának. Ez esetleg összeköthetné a két helyet, de a teljesen közönséges *elegerunt, magis, mori* és *quam* szavak kölcsönös előfordulása semmit nem jelent.

¹² Joseph DYER: „Latin psalters, old roman and gregorian chants”, *Kirchenmusikalisches Jahrbuch* LXVIII (1984) 11–30.

¹³ Erről az ELTE ÁITK 2010. nov. 25-i konferenciáján tartott, „Idézet, parafrázis és társaik — valamint az irodalmi nyilvánosság” című előadásomban szóltam egy adott zsolttárhely kapcsán (Ps 109,6). Megjelenés előtt a konferencia tanulmánykötetében.

¹⁴ „*Inprimis Sacra scriptura legebatur*”; „*scriptorem toto opere conficiendo inprimis Vulgatum ante oculos habuisse*”, *i. m.* 3.

A közelmúltban folytatott ezirányú kutatásaim alapján azonban a következő főbb lehetőségek tűnnek föl a Biblia-szöveg patrisztika *utáni*, középkori és részben kora újkori vagy akár újkori idézésének utólagos mérlegelésekor.

1) *Egyértelműen közvetlen idézés a Bibliából*, mégpedig az európai középkor derekától (Gellértet részben leszámítva a hazai latinságban is) egyértelműen csak a Vulgatából. Ilyennek tekinthető egy Biblia-kommentárban vagy egy, adott perikópát („textust”, protestáns szóhasználattal „alapigét”) kommentáló egyházi szónoklatban maga a kommentár vagy prédikáció (homília, szermó) tárgyát képező „alapszöveg” (műfaji szempont),¹⁵ valamint ha az idézet nem, vagy nem jellemzően tartozik a liturgia, a liturgikus könyvek által (is) közvetített szöveganyaghoz (ez a liturgikus közvetítettség szempontja, vö. 2).

A továbbiak (2) a közvetítés különféle útjait mutatják.

2.a) *Bibliai idézetek* prózai szövegekben, így (az „alapszöveget” leszámítva, ld. az előző pontot) *Biblia-kommentárookban* vagy *homíliákban*, különösen melyek matutínium-olvasmányul szolgálnak. Középkori íróknál leginkább a Vulgatával számolhatunk, de az egyházatyák (pl. Ágoston vagy maga Jeromos) homíliái számos esetben közvetít(het)nek régi szövegváltozatokat; adott esetben tehát nem egy középkori szerző parafrázisával, hanem eredeti, ám a Vulgata előtti fordítással van dolgunk. Ha egyetlen ismert Vetus Latina-szövegváltozattal sem tudjuk azonosítani a középkori szöveg Biblia-idézetét, akkor számolhatunk egy ilyen szöveg parafrázisával is, de ennek bizonyítását megnehezíti az, hogy a szerző (vagy forrása) esetleg olyan változatot ismert, amelyet ma már nem ismerünk.¹⁶ Ezek összeállítása szinte beláthatatlan munka még akkor is, ha a beuroni Vetus Latina-kiadás éppen már földolgozta az adott bibliai könyvet. Digitális összeállításában¹⁷ kereshetők az előfordulások, de értelmezésük egyedi kompetenciát, szinte végtelen türelmet, időt igényel.

2.b) A Vetus Latina vagy a Vulgata szövege *énekelt tétel szövege* is lehet akár szó szerint, akár némi átalakítással. (Ezt az adott énektétel kialakítása igényelheti, és történhetik rövidítés, parafrazeálás, kiegészítés útján). Ebben az esetben tehát szintén kiderülhet, hogy nem parafrazeál vagy nem rosszul emlékezik a patrisztika utáni szerző, stb. (a korábbi kutatás mindig ezt föltételezte), hanem egy énektételt idéz,¹⁸ s csak azon át csatlakozik a bibliai szöveghez. Ezen tételek énekelt volta, s így az emlékezetben való rögzülése,¹⁹ valamint a szöveg pregnáns, mottószerű kialakítása komoly biztosítéka lehet a szöveg általános ismertségének.

¹⁵ Maga az alapszöveg lehet, a prédikációban pedig szükségképpen liturgikus szöveg.

¹⁶ Vö. Déri Balázs: „Egy «elveszett» Jeromos-hely Szent Gellértnél”, *Antik Tanulmányok* LIII (2009) 87.

¹⁷ *Vetus Latina Database. Bible Versions of the Latin Fathers*. Vetus Latina Institut, Beuron — Brepolis, Turnhout 2002.

¹⁸ Ld. tanulmányomat három rezponzóriumtételetről az augusztusi matutíniumok *Historia Sapientiae* sorozatából: „Három liturgikus tétel Szent István *Intelmeiben*”, *Irodalomtörténeti Közlemények (ItK)* CXIV (2010) 3–16.

¹⁹ Erről ld. az előbbi *ItK*-cikkből.

2.c) A középkori litterátus ember Biblia-olvasás- és hallgatásélményét alapvetően nem az egyén kialakította rend (pl. tanulási vagy kegyességi szempontból való folyamatos vagy válogató egyéni olvasás) vagy éppen a pillanat ihlete szabta meg. A *Biblia-olvasás* a legműveltebb klerikusnak is elsődlegesen a sajátos dallamokon történő, *nyilvános istentiszteleti recitációt* jelentette, és pedig az eucharisztikus istentiszteletre (misére) és még nagyobb terjedelemben az éjjeli zsolozsmára (a matutínusra) előírt, válogatott szakaszok (perikópák) szerint.²⁰ A válogatást és azt, hogy e válogatott szakaszok új rendbe illeszkednek, az is hangsúlyozta, legalább az érett középkorban, hogy a misszále és a breviárium, tehát az előbbi istentiszteletfajták vezérkönyvei a bibliai szövegeket nem folyamatosan, hanem perikópákra²¹ tördelve, az adott alkalmakhoz helyileg is hozzárendelve tartalmazták. (Az esetleges utalások nem e könyveken kívülre, vagyis egy Biblia-kódexre mutatnak, hanem —ismétlődések esetén— egy másik, de a könyvön magán belül levő részre.)

Mivel még a bibliai könyvek *lectio continua*-rendszerű matutínumi olvasása sem jelentette a Biblia összes szövegének legalább egy évben egyszeri fölolvását (hiszen erős rövidítések is előfordultak, pl. esetleg egy adott könyvnek csak a felét olvasták el), s mert egyes olvasmányok az ünnep kiemelt volta vagy a gyakori ismétlődés (pl. halotti misében vagy a *commune sanctorum*-ban) vagy mindkettő miatt (pl. a János-prolóógus karácsonyi evangéliumként és minden misében a pap által halkán mondott „utolsó evangéliumként”) sokszorosán ismertebbek voltak, mint más részletek, ezért mind a középkori, klerikus műveltségű szerző ismeretanyaga, mind az ugyanazon műveltségű befogadó közeg „ráismerés-élménye” a legismertebb perikópákon alapult. Nagy esélye van ilyenkor annak, hogy egy idézetet vagy utalást nem egy „elvont” bibliai könyv adott részéből (pl. verséből, ld. a legújabbkori egyházi gyakorlatban a „jános-háromtizenhat” s hasonló) vesznek vagy azzal azonosítanak, hanem *egy óra, ünnep vagy más liturgikus alkalom* (pl. gyászmise) *perikópájaként* (lekció, prófécia, evangélium, passió) ismerik elsősorban: a szerzők onnan veszik, arra utalnak, s a befogadók úgy azonosítják.

2.d) A középkori liturgikus könyvek, —nevezzük az egyszerűség kedvéért így: a breviárium és a misszále—, azonban nem csak hangzós voltukban veendők figyelembe. A középkorban a liturgikus könyveknek nem csak a (keveseknek kijutó) birtoklása volt kiemelkedően fontos, hanem használatuk elsajátítása, szellemi birtokbavételük, is: a fiatal, fogékony emberi élet tanulásra szánt idejének jó részét ez tette ki. Az egész életet átható liturgikus ténykedés vezér-

²⁰ A kapitulumok nagyon szűk, mottószerű szövegkészletet alkotnak, ill. (vasár- és ünnepnapon) a mise szentleckéjének kisebb szakaszai; nem emelkedik ki olvasmányként a nem olvasmányszerű szövegek közül, így funkcionálisan közelebb állnak pl. a verzikulusokhoz.

²¹ A miseperikópák tekintetében kiindulópontot jelent Antoine CHAVASSE *Les lectionnaires Romaines de la messe au VIIe au VIIIe siècle*. Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. Tom. I-II. (Spicilegii Friburgensis Subsidia, 21–22); bár késői, a hagyomány szilárdsága miatt elég biztos támasz a *Monumenta Ritualia Hungarica* I. köteteként megjelent kiadásom (*Missale Strigoniense 1484*) indexe is.

könyvei —a könyvek tényleges karbeli használata és értéktárgy volta mellett— mint gyűjteményes munkák, vagyis mint kanonikus szentírási szövegek és más irodalmi (költői és prózai) alkotások, de akár csak a rubrikális utasítások liturgikusan kanonizált gyűjteményei is meghatározzák a középkori művelt létet. (Földvály Miklós István hangsúlyozza, hogy erősen figyelembe kell venni e gyűjteményes liturgikus könyvek mint olvasókönyvek szerepét: a középkori ember szövegismeretének foglatatát ezek képezték —szinte függetlenül valós elhangzásuk gyakoriságától.

Az előbbi kategóriákban a eset lehet még, mikor az Újszövetség idéz az Óból és ez nagyobb ismertséget adhat egy szöveghelynek, mint maga az ószövetségi előfordulás (pl. Is 7,14 idézése Mt 1,23-ban, Is 40,3-é Mt 3,3-ban). Ilyenkor szinte megállapíthatatlan a közvetlen eredet: a 109/110. zsolttár 1. verse, rendkívül sokszor ismételt zsolttárkezdet volta miatt is, természetesen elsősorban zsolttárszöveg, de az Újtestamentum gyakran idézi, és pedig kulcsfontosságú szövegekörnyezetekben (H 1,13). Egy ilyen, az Újszövetségben idézett ószövetségi hely liturgikus közvetítettségű is lehet (vö. 2). Parafrázisok és (fölismerhető) utalások is gyakran előfordulnak; ilyenkor az eredetiül szolgáló, lehetséges szövegváltozatok mérlegelése különösen gondos kell legyen.

3. Az intertextuális szövedékből *bármely más szövegtípus* lehet közvetítő — akár az írásos, akár a (félig) orális hagyományból. Az így közvetített szövegek közül mint jellegzetes csoport kiemelkednek a pregnáns, eleve szállóige-jellegű, moralizáló mondatok (nem csak a bibliai bölcsességekönvekből), melyek alkalmasak arra, hogy a közbölcsesség nyelvi sűrítvényei, közmondások legyenek, melyeknek bibliai eredete talán nem is világos, vagy legalábbis nem tudatosul. Egy korábbi tanulmányomban²² a „Sicut aqua exstinguit ignem, ita eleemosyna exstinguit peccatum” bibliai eredetű mondás lehetséges közvetítési útjait igyekezve föltérképezni, így summáztam a remélt eredményeket: „Patrisztikus prédikáció, liturgikus ének, legenda, szállóige, okleveles formula — a bibliai szöveg közvetítésének alig kibogozható hálóját alkotják.” Hozzátehetjük mindehhez a történeti irodalmat, vagy akár a világi költészetet is.

Ha ezek után az általában Anonymusnak nevezett, a művében magát P. messternek nevező gestájában leszámítjuk az idézetnek nem minősülő hebraizmusokat és más, a szövegnek biblikus hatást kölcsönző stíluselemeket (leginkább az ismétlést),²³ a túl rövid vagy erőszakolt megfeleltetéseket, akkor meglepően kevés valódi bibliai idézet marad Mészáros Ede gyűjtéséből, ugyanakkor néhány idézettel szaporítani lehet az idézetek számát.

(Folytatjuk)

²² „Egy nagybőjti responzórium szövege legendáinkban?”, *Magyar Egyházzene* XVIII (2010/2011) 363–366.

²³ Ezt Mészárossal (12. pont, 32–33) szemben HORVÁTH János (*Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1954. 196skk., különösen 222skk.) a nagyrészt elveszett magyar elbeszélő költészet hatásával magyarázza.